

TAFOFIEL 14– september 2012

Speciale editie

Open Monumentendagen 2012

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

De kunst van het bouwen

Tentoonstelling, brochure en rondleidingen rond het thema:

DE GRAFGALERIJEN OP HET KERKHOF VAN LAKEN
en andere voorbeelden in Brussel

Museum voor Grafkunst, O.L.V. - Voorplein 16, 1020 Laken
15 en 16 september

10u-18u

Teksten: Anne-Mie Havermans (AH), Tom Verhofstadt (TV), Bénédicte Verschaeren (BV)

Eindredactie: Linda Van Santvoort (LVS)

1

De naam Tafofiel, uit het Grieks "taphos" = graf, en "philos" = vriend, een gepaste naam dus voor de elektronische nieuwsbrief van Epitaaf vzw.

Veel leesplezier.

INHOUDSTAFEL

Voorwoord

3

Historische context (AH)

4

De Brusselse graf galerijen en de hygiënisten (LVS)

5

De graf galerijen op het kerkhof van Laken (TV)

6

Emile Eloï Bockstael (TV)

6

De graf galerijen op het kerkhof van Laken (TV)

6

De graf galerijen op de begraafplaats van Sint-Jans-Molenbeek (TV)

11

De graf galerijen op de begraafplaats van Sint-Joost-ten-Node (TV)

14

De graf galerijen op de begraafplaats van Sint-Gillis (TV)

16

De nooit uitgevoerde graf galerijen op de begraafplaats van Elsene (BV)

19

Bibliografie

22

Dankbetuiging

23

kolofon

24

VOORWOORD

De in 1880 ingehuldigde graf galerijen op het kerkhof van Laken zijn uniek in het funeraire landschap.

Ze blijven echter al vele jaren gesloten voor kerkhofbezoekers. Op 3 april 2011 organiseerde Epitaaf vzw een exclusief en uitzonderlijk bezoek voor haar leden. De belangstelling was groot maar even groot was ook de verontwaardiging over het verval en de schijnbare onmacht van de verantwoordelijke instanties om daar iets aan te doen. De in 1997 als monument beschermde graf galerijen waren nochtans het voorwerp van een grondig bouwfysisch onderzoek. De plannen voor restauratie van *ORIGIN architecture & ingeneering* waren klaar en zelfs al in 2003 goedgekeurd door de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen van het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest.

Toen bleek dat de Brusselse Open monumentendagen 2012 in het teken zouden staan van “*de kunst van het bouwen*” was het voor Epitaaf vzw snel duidelijk; dit was de uitgelezen kans om de graf galerijen – uniek staaltje van ingenieurs-architectuur- in de kijker te plaatsen. Die aandacht – zo hoopte Epitaaf vzw - zou misschien een duwtje kunnen zijn in de richting van de zo noodzakelijke restauratie.

Groot was dan ook de verrassing toen in juni 2012 het licht voor de restauratie op groen werd gezet en de werken in aanbesteding gingen. Epitaaf vzw heeft zich met nog meer moed toegelegd op de voorbereiding van deze OMD.

De geschiedenis van de Lakense en andere Brusselse graf galerijen is nog nooit eerder het voorwerp geweest van een grondige studie. Deze brochure en de gelegenheidstentoonstelling vormen alvast een aanzet daartoe.

Bestuur van Epitaaf vzw

Foto's gemaakt tijdens het bezoek van Epitaaf aan de graf galerijen, 3 april 2011

HISTORISCHE CONTEXT

Campo Santo, Pisa

Het 13de eeuwse Campo Santo (Heilig veld) van Pisa staat bekend als het 'oermodel' voor een begraafplaats aangelegd rond een binnentuin, omgeven door galerijen waarin fraaie grafmonumenten staan opgesteld. Omstreeks 1600 werden in Salzburg in opdracht van de aartsbisschop twee Campo Santo aangelegd; het Sebastiansfriedhof (1595) en het Petersfriedhof (1625). Net zoals in Pisa, werden de prominenten begraven onder de vloer van de gaanderijen en de overige stadsbewoners in de tuin.

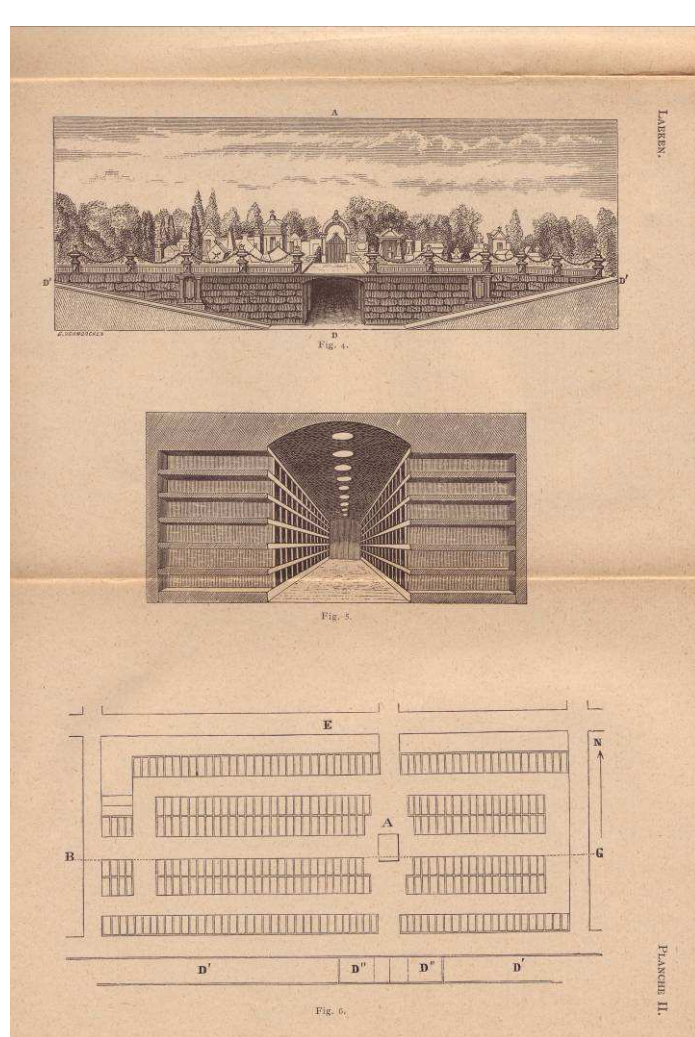
De mentaliteitswijzing van de verlichting in de 18de eeuw gaf aanleiding tot een vernieuwde visie op begraven. Er was

het wetenschappelijke inzicht dat het behoud van kerkhoven binnen de woonkernen vanuit hygiënisch standpunt onhoudbaar bleef. In de 19de eeuw werden begraafplaatsen, onder invloed van de laïcisering en het toenemend belang van een burgerlijke elite, oorden van status en representatie. Het ontwerp van nieuwe stedelijke begraafplaatsen was een uitdaging voor architecten. Dit gaf aanleiding tot diverse types. Vaak nagevolgd is de landschappelijke aanpak van Père Lachaise (1804, architect Théodore Brongniart) in Parijs waar de beau monde eeuwige rust vond in de schaduw van het groen. Het eeuwenoude Campo Santo van Pisa was ook in de 19de eeuw nog de ultieme inspiratiebron. Daarbij ging men verder dan het oorspronkelijke model want de galerijen maakten nu deel uit van een ruim opgevat complex, waarvoor uiteenlopende stijlen werden uitgekozen. De toon werd gezet door het Certosa in Bologna (1801), een begraafplaats met een magistraal architecturaal kader.

Een variante op dit model werd uitgetekend te Madrid voor de private begraafplaats van het Aartsbroederschap van het Heilig Sacrament (1811) met in de galerijen tal van nissen om bovengronds te begraven. Dergelijke aanpak benadrukt het collectieve idee van eenheid in de dood.

In de loop van de 19de eeuw evolueerde het type naar een combinatie van gangen met mausolea en met individuele nissen. Schitterende uitvoeringen daarvan zijn het Cimitero

DE BRUSSELE GRAFGALERIJEN VANUIT HET OOGPUNT VAN EEN HYGIENIST

In 1892 publiceerde hygiënist Theodore Belval (1832-1897) het boek *“Contribution à l'étude des sépultures au point de vue Hygiénique. Caveaux et Galeries funéraires* ». Uit dit werk spreekt een grote bekommernis voor de volksgezondheid en vooral een sterke vertrouwdheid met de situatie in Brussel. De graf galerijen weerhielden zijn bijzondere aandacht. Eén voor een bespreekt hij de voorbeelden in Brussel; Laken, Sint-Jans-Molenbeek, Sint-Joost-ten-Node en Vorst. Het succes van de graf galerijen was onmiskenbaar; Belval berekende dat er in Brussel en omstreken al 3000 grafcellen in galerijen beschikbaar waren en hij voorspelde dat het aantal nog zou toenemen. In zijn boek weerlegt hij de twijfels die er rond deze graf galerijen bestonden en komt hij tot de conclusie:

“ les galeries mortuaires bien construites n’offrent aucun inconvénient au point de vue de l’hygiène public ”

Emile Eloï Bockstaël
(1877-1920)

Emile Eloï BOCKSTAEL wordt geboren te Bergen op 30 november 1838 als zoon van een slotenmaker. Hij blijkt een briljant student en wordt ingenieur. In 1866 vestigt hij zich te Brussel. De jonge ingenieur heeft politieke ambities en vestigt zich te Laken, definitief blijkt, wanneer hij op 33-jarige leeftijd in 1869 wordt verkozen in de gemeenteraad. Vanaf dan gaat zijn politieke carrière in een stroomversnelling.

In 1872 wordt hij schepen van openbare werken en zal in die hoedanigheid beginnen aan een lange politieke carrière en het uitzicht van Laken drastisch veranderen. Hij is zeer goed bevriend met koning Leopold II en vertoont – volgens bepaalde bronnen niet alleen de fysieke gelijkenissen – maar ook de architecturale ambities.

DE GRAFGALERIJEN OP HET KERKHOF VAN LAKEN

In 1875, kort na zijn aantreden als schepen van Openbare Werken, had Emile Bockstaël aangedrongen op de verruiming van het beschikbare aantal te consenteren percelen op het kerkhof van Laken. Niet alleen had de bevolking van Laken op enkele decennia een sterke groei gekend maar bovendien kwam het er op aan deze niet onaardige bron van inkomsten veilig te stellen.

Als ingenieur werd Emile Bockstaël geconfronteerd met de uitdaging om een steeds maar toenemend aantal lijken op zo kort mogelijke tijd te verwerken, en dit op hygiënisch verantwoorde wijze en met een minimum aan plaatsverlies. De oplossing zou zich aanbieden onder de vorm van grafgalerijen. Gelijkaardige grafgalerijen bestonden al in Madrid en Brescia. De hoge wanden met naast en boven elkaar geplaatste grafnissen werden in Laken echter ondergronds aangelegd, wat ongebruikelijk was. Dit idee werd vooral ingegeven door een zorg om bovengronds het aantrekkelijke, monumentale uitzicht van het kerkhof te vrijwaren.

Emile Bockstaël beschrijft de bouwstructuur, constructiemethode en de wijze van bijzetten in een grafnis aan het *Comité de Salubrité* in 1876 als volgt: « *De longues galeries souterrains en maçonnerie seraient établies, entourées de caveaux de chaque côté dans le sens de la longueur. Chaque caveau serait partagé, dans le sens de la hauteur, en cinq compartiments ou niches, qui auraient les dimensions que l'on adopte actuellement pour des constructions analogues ; dans chaque niche serait placé une cornue ou enveloppe en ciment, faisant corps avec la maçonnerie et dans laquelle serait déposé le cercueil en bois. Lors d'une inhumation, le cercueil serait transporté dans la galerie souterraine et introduit dans la niche destinée à le recevoir ; des escaliers ménagés à chacune des extrémités des galeries en rendraient l'accès très facile ; aussitôt après l'introduction du corps, on fermerait la cornue en ciment à l'aide d'un couvercle de même matière, luté avec du mortier de ciment. Enfin une dalle bleue appliquée dans la maçonnerie fermerait la niche proprement dite. Une certaine quantité de plâtre ou de chaux vive placée dans la cornue serait destinée à absorber les liquides et les gaz qui pourraient s'échapper du cercueil en bois pendant la période de décomposition. Par ce système, on supprime l'ouverture des caveaux ; on évite tout dégagement de gaz méphitique, car le ciment ne permet aucune émanation ; on rend les inhumations et exhumations très facile et l'on permet de tenir*

Daar waar koning Leopold II de koning-bouwer wordt genoemd kan men Emile Bockstael gerust een burgemeester-bouwer noemen, zowaar de lokale evenknie van koning Leopold II. Het bouwen zit hem immers in het bloed. Tijdens zijn lange ambtsperiode worden de grote lanen in Laken aangelegd en krijgt het landelijke dorpje Laken een zeer voornaam uitzicht, een Koninklijke Residentie waardig. Als ingenieur weet hij van aanpakken en zal hij tal van architecturale en bouwkundige projecten indienen met het oog op de verbetering van de haveninstallatie en de spoorlijnen die Laken doorkruisen.

Hij slaagt er echter niet in de kern te verleggen naar de omgeving van de huidige Jules De Troozsquare. Maar met de bouw van het nieuwe gemeentehuis langsheen de Emile Bockstaellaan komt echter een mooie Lakens plein tot stand, dat zijn naam draagt.

Wanneer hij het voorstel indient en de gemeenteraad overtuigt om een ondergrondse graf galerij te bouwen op het kerkhof van Laken, een ontwerp van zijn eigen hand uit 1876, is hij nog schepen van openbare werken

constamment en parfait état d'entretien les chemin du cimetière, qui, dans le mode actuel des inhumations, nécessitent à chaque instant des tranchées pour découvrir l'entrée des caveaux. »

Het voorstel van E. Bockstael werd in 1876 door de Lakense gemeenteraad goedgekeurd en in 1878 werd een eerste galerij in gebruik genomen. Elke reeks van 5 nissen die via de ondergrondse galerijen bereikbaar waren dienden aan de oppervlakte te worden bekroond door een grafmonument naar keuze of indien de nissen over verschillende concessiehouders verdeeld waren, door een grafmonument op kosten van de stad. De voorbereidende gronden graafwerken werden uitgevoerd in het najaar van 1877 door de Lakense aannemer Houbaer. De bakstenen constructie werd gemetst in het voorjaar van 1878 door eveneens een Lakense metser-aannemer Philippe Draps. De eerste graf galerij, 31 meter lang, werd midden 1878 in gebruik genomen. Burgemeester Van Volxem werd in deze galerij in een familiekelder bijgelegd, bekroond door een ruime neoklassieke grafkapel. Hetzelfde jaar nog werd, gezien het stijgend succes, beslist tot de bouw van 6 nieuwe galerijen met centraal gelegen toegangstrap. Het oorspronkelijke hardstenen toegangspaviljoen in eclectische stijl werd uitgevoerd door het atelier van beeldhouwer- en grafzerkmaker Ernest Salu mogelijk naar diens eigen ontwerp. Een glas-in-loodraam van het atelier L. De Contini verlicht de wand tegenover de trap.

7

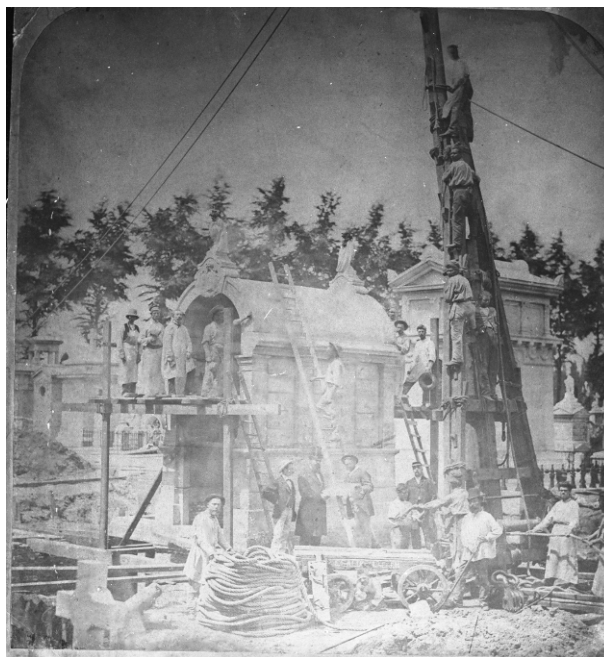

Foto genomen tijdens de bouw van het toegangspaviljoen. De ploeg van Ernest Salu op de werf. (foto fonds Salu, collectie Epitaaf vzw)

Een jaar later volgt hij ontslagnemend burgemeester Jules Van Volxem op als burgemeester. Hij wordt tot burgemeester benoemd bij Koninklijk Besluit van 17 juli 1877 en legt de eed af op de nationale feestdag van datzelfde jaar in handen van de Gouverneur van de provincie Brabant. Hij zal dit ambt gedurende 42 jaar uitoefenen tot aan zijn overlijden op 26 februari 1920. Op 82-jarige leeftijd wordt hij door de dood in zijn slaap verrast. Zijn stoffelijk overschot rust sindsdien op het kerkhof van Laken.

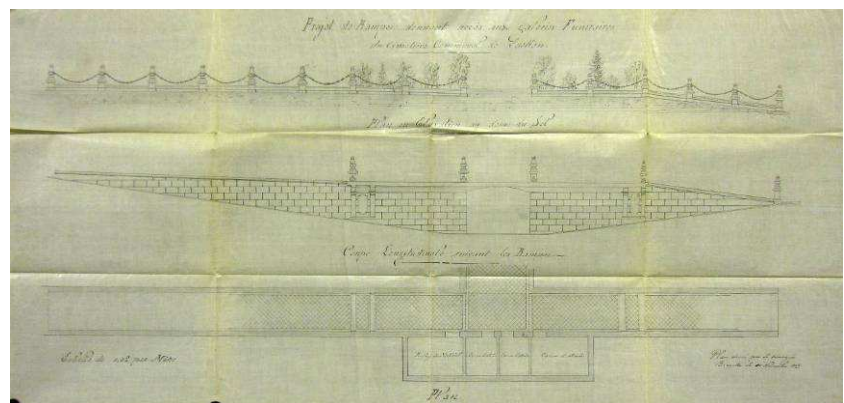
Zijn grafmonument wordt ingericht ter vervanging van de oudste ingang van 'zijn' graf galerijen. De hardstenen inkompartij met een monolithisch tongewelf in steen was een ontwerp van het atelier Ernest Salu, L. De Contini ontwerpt het glas-inloodraam dat wordt opgeleverd in 1890. De eerste ontwerpen voor een grafmonument ter ere van Emile Bockstael zijn van de hand van stadsarchitect François Malfait en dateren uit 1922. Zij hebben vooral betrekking op het ondergrondse gedeelte in de graf galerijen waarvoor drie verschillende projecten werden ingediend. Men kan

Men bespeurt een evolutie betreffende de constructiemethoden van deze eerste, snel opvolgende bouwfases. Voor de allereerste graf galerij werden de muren en gewelven in baksteen opgetrokken. Gezien het probleem van vochtinfiltratie zich snel manifesteerde werd al snel overgegaan tot het bouwen in beton. We lezen in een beschrijving van de graf galerijen uit 1891 het volgende

« Il fut reconnu bientôt que la brique était trop disposée à absorber l'humidité extérieure, et l'on adopta le béton comprimé dont on n'a eu qu'à se louer depuis, et qui a été mis en oeuvre également dans les autres galeries funéraires construites postérieurement. »

Zodoende zullen de werken van de snel daaropvolgende uitbreidingen in de jaren 1870 en 1880 worden uitgevoerd in geagglomereerd beton door de firma Blaton-Aubert.

Ter argumentatie voor de uitbreidingen in 1883-1884 had de gemeente Laken een stand van zaken opgemaakt betreffende de concessies in de graf galerijen: *"D'après un relevé, 95 [van de 632 grafnissen] caves sont encore disponible et la moyenne des concessions accordées annuellement depuis l'ouverture des galeries est de 111"*, en vervolgens *« ...en supposant que cette moyenne ne soit pas dépassé, ce chiffres n'est pas suffisante pour satisfaire aux demandes de concessions qui peuvent nous parvenir dans le courant de l'année prochaine. »* Zodoende werd in 1884 overgegaan tot het bouwen van 340 nieuwe grafnissen aansluitend op de voorgaande graf galerijen. Na de uitbreiding van 1889 wordt de bouw van deze eerste bouwzone afgesloten in 1890 met de aanleg van een dubbele toegangshelling vanuit de Grote Laan, haaks op de trap die als minder praktisch werd ervaren.

Project voor de aanleg van de dubbele toegangshelling, gedateerd 11 november 1889. (SAB, NPP – G2).

het meest bescheiden van de drie werd uitgevoerd. Bovengronds werd het memoriaal versierd met een buste door de beeldhouwer Pierre Theunis op een eenvoudige sokkel naar een ontwerp van Fr. Malfait. Het wordt plechtig ingehuldigd op 29 juni 1924 met toespraken van burgemeester Adolphe Max, schepenen Coelst en Van de Meulebroeck.

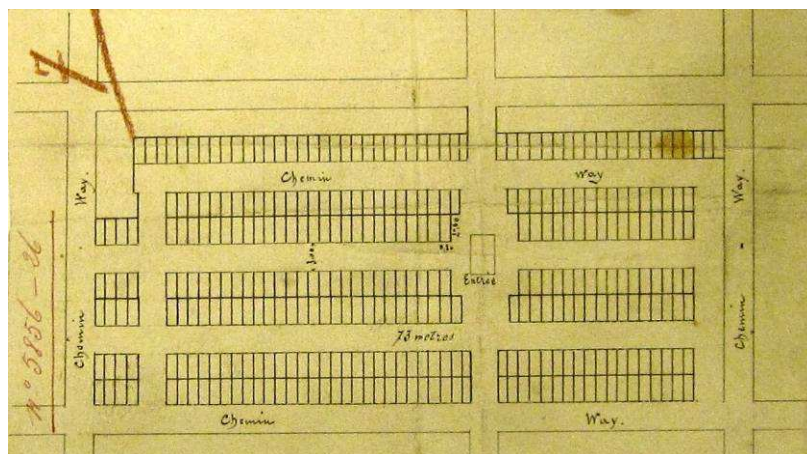
Indien men deze integere, doch ambitieuze man wil samenvatten, kan dit enkel met een citaat van hemzelf ten tijde dat hij nog schepen van openbare werken was: *"Toute commune consciencieusement administrée doit d'abord répandre l'instruction dans les diverses classes de la société et avoir des rues salubres et bien alignées."*

Bockstaël (hoge hoed) op de werf van de graf galerijen in Laken.

Doorheen de jaren 1870 en 1880 ontving het gemeentebestuur van Laken, en burgemeester Emile Bockstaël in het bijzonder, verschillende brieven van binnen- en buitenlandse collega's met de vraag een bezoek van de graf galerijen te organiseren (Vorst, Brussel, Keulen), of een kopie van de plannen de te kunnen ontvangen (Soignies, Namen, Brussel, Epernay, Wiesbaden).

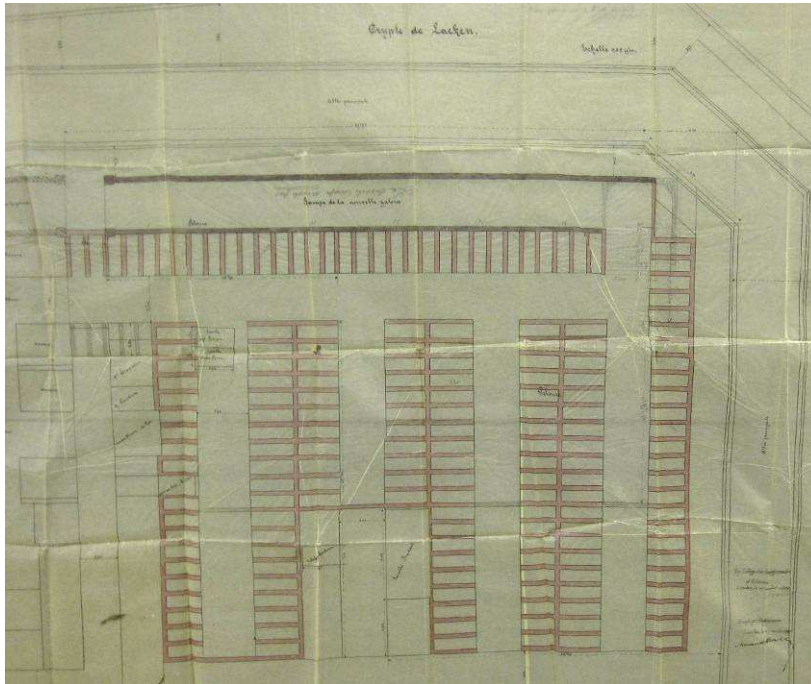
Alleszins was het galerijencomplex in 1884 met een gipsen maquette tentoongesteld op de *Exposition internationale d'hygiène* te London. Het was bij aankomst licht beschadigd en werd ter plaatse gerestaureerd. Onderstaand plannetje werd toegevoegd ter duiding van het geheel waarop men duidelijk de eerste bouwzone op herkent met het toegangspaviljoen van Ernest Salu. Hetzelfde plannetje werd eveneens gepubliceerd in 1892 in het interessant werkje van Th. Belval.

Plannetje ter illustratie bij de in 1884 tentoongestelde maquette te London (SAB, Cultes 1499).

In het verlengde van de eerste maar in dwarsrichting ten opzichte van de eerste bouwzone, werd de bouw gestart in 1899 en beëindigd in 1911. De constructiemethoden van deze tweede bouw fase zijn totaal verschillend, waarbij de gedenkplaten voordien werden ingemetseld of bevestigd aan de hand van bouten in de vier hoeken worden ze hier bevestigd aan de hand van koperen kaders; Eveneens belangrijk is dat er hier geen afwatering boven de galerijen werd voorzien. In de periode 1919-1928 werd een uitbreiding van in totaal nog eens vier galerijen uitgevoerd. In het

verlengde van de vorige, maar dwars hierop , werd een tweede reeks van 3 galerijen aangezet in 1919. Deze reeks werd vervolledigd met een 4de galerij in 1928.

Plan voor de uitbreiding vanaf 1899 (SAB, Cultes 1502).

In 1931 werd één van de toegangshellingen uit 1890 verbouwd tot graf galerij. Boven dit deel bevinden zich geen grafzerken. Tussen 1933 en 1935 werden de galerijen door stadsarchitect François Malfait in art-decostijl vervolledigd met 3 nieuwe ondergrondse galerijen, op hun eindpunt verbonden door een 4de boogvormige galerij, van waaruit trappen leiden naar een monumentaal peristilium in art deco met bijkomende grafcellen.

Burgemeester Bockstael werd bij zijn overlijden in 1920 naar eigen wens bijgezet in het hart van “zijn” graf galerijen, ter plaatse van de oude, intussen in onbruik geraakte toegangstrap, na verbouwing van het poortgebouwtje en de realisatie van een witmarmeren portretbuste door Pierre Theunis. Hij bevindt zich vandaag bijna binnen handbereik van burgemeester Van Volxem en van de in 1879 overleden architect Joseph Poelaert.

De omvang van de Lakense graf galerij met haar ruim anderhalve hectare oppervlakte en meer dan 300 meter gang, werd in heel België nooit overtroffen. Uniek is de verrassende combinatie van ondergrondse cellen en bovengrondse monumenten die hier op indrukwekkende en monumentale wijze zijn uitgewerkt. De bouw van de Lakense graf galerijen kende in andere gemeenten van de Brusselse agglomeratie een enthousiaste navolging, deze werden echter veeleer bovengronds gebouwd : zo zijn er voorbeelden te Sint-Jans-Molenbeek, Sint-Gillis, Sint-Joost-ten-Node, Vorst en Watermaal-Bosvoorde.

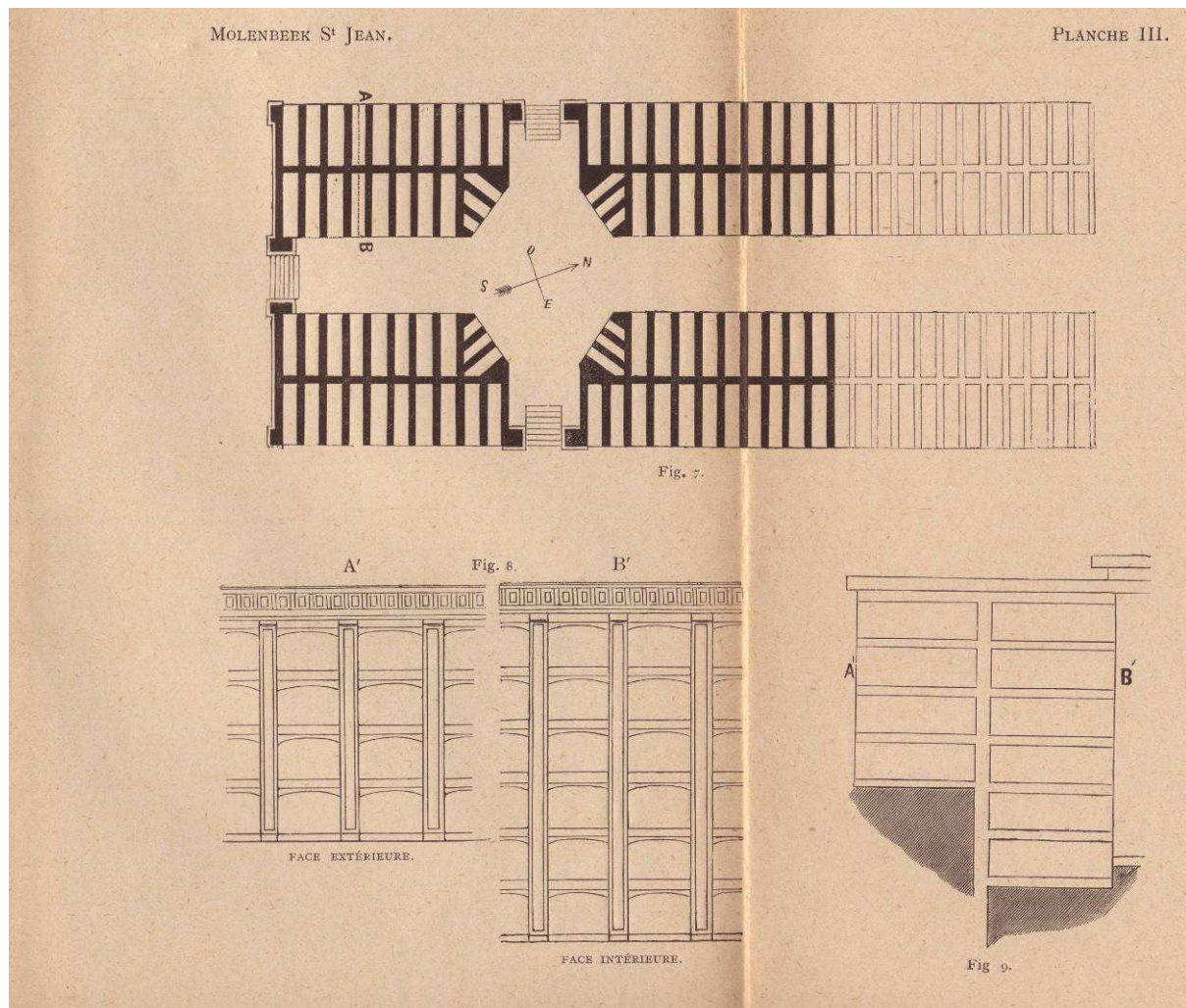
De eerste (oudste) galerij van de graf galerijen (ondergronds en bovengronds gedeelte) werden bij besluit van 06.02.1997 beschermd als geheel wegens zijn wetenschappelijk, artistieke en historische waarde.

DE GRAFGALERIJEN OP DE BEGRAAFPLAATS VAN SINT-JANS-MOLENBEEK

De gemeentelijke begraafplaats van Molenbeek werd ontworpen door architect Joseph PRAET en ingehuldigd op 16 augustus 1864. Zij was een van de eerste begraafplaatsen in de Brusselse agglomeratie aangelegd in toepassing van het arrest van het Hof van Cassatie van 13 februari 1864 waarin het beheer van de kerkhoven werd overgedragen aan de burgerlijke macht.

De funeraire galerijen staan op een zichtbare plaats in het verlengde van de erelaan. Ze zijn van latere datum en kenden verschillende bouwfasen. Ze werden in 1880 gebouwd naar plannen van (gemeentelijk) landmeter-architect R. RYSMAN. Mogelijk waren ze al voorzien bij de oorspronkelijke aanleg van de begraafplaats, maar ze zijn niet aangeduid op de vroegste plattegronden die bewaard zijn gebleven. Het achthoekige paviljoen met betonnen koepel werd in 1903 ontworpen door gemeentelijk inspecteur van openbare werken J.B. JANSSEN en in 1905 gebouwd. De laatste bouwfase eindigde in 1907-1908 met de derde galerij. J.B. JANSSEN zou deze plannen eveneens kunnen gerealiseerd hebben, hoewel dit nergens wordt bevestigd.

Uit BELVAL, TH., *Contribution à l'étude des sépultures au point de vue hygiénique. Caveaux & Galeries Funéraires*, Bruges, 1892, planche III.

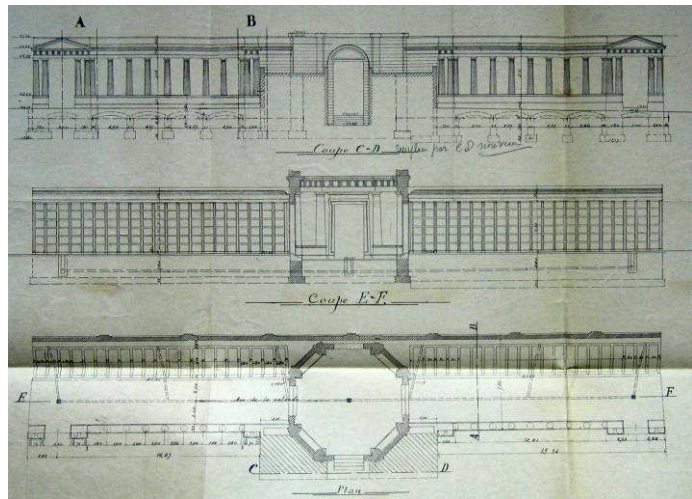
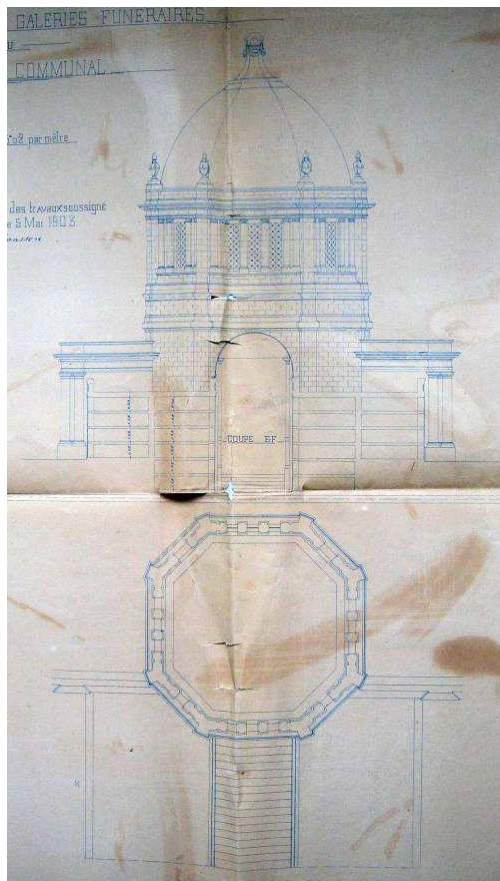
De funeraire galerijen zijn in een neoklassieke stijl opgetrokken. Het complex bestaat uit drie galerijen. De hoofdgalerij ligt op de erelaan, tegenover de ingang van de begraafplaats en staat haaks ingeplant op een tweede galerij. Deze heeft een vertakking via een rechte hoek naar een derde galerij, die parallel loopt met de hoofdgalerij.

De hoofdinkom van het complex uitgevend op de erelaan wordt geflankeerd door twee pilasters en bekroond door twee gestapelde sarcofagen. Op de twee muren, links en rechts, zijn marmeren platen aangebracht met de nog weinig leesbare tekst:

“la vie est un sommeil. Mourir c'est renaître. On n'approche jamais de la mort avec plus de ca/me que lorsqu'au déclin de la vie on a pour consolation le souvenir du bien qu'on fait en L'impitoyable mort soumet tout à ses lois. Le vrai culte consiste dans les bonnes mœurs et la pratique des vertus ».

De twee muren zijn afgebakend door twee hoekpilasters, waarop telkens een gedrapeerde urne. De galerij ligt ongeveer één derde ondergronds en is bereikbaar door een zevental treden. In de zijmuren zijn telkens twee zijdelingse portieken tegenover elkaar geplaatst. Deze worden geflankeerd door gekoppelde pilasters en bekroond door een entablement en een driehoekig fronton. De binnenruimte tussen deze portieken is achthoekig uitgewerkt. Binnen zijn aan elke zijde zes rijen nissen en buiten vier rijen met nissen ingericht. De hoofdgalerij was aanvankelijk beschut door middel van een glazen zadeldak dat in de loop der tijden verdween. De glazen constructie is zichtbaar op oude foto's.

De tweede galerij ligt haaks ingeplant op de hoofdgalerij. Deze galerij, evenals de derde, in haar verlengde, zijn niet gedeeltelijk ondergronds. Ter hoogte van het kruispunt is er een statige octogonale ruimte met een bekronende koepel. Deze steunt op een achthoekige onderbouw geritmeerd door Dorische hoekpilasters waarboven gedrapeerde urnen en opengewerkt door smalle verticale drielichten gescheiden door pilasters met Ionische kapitelen. De grafgalerij wordt geritmeerd door gecanneleerde Dorische zuilen aan de binnenkant zijn de nissen voorzien. De galerij wordt onderbroken door twee portieken met gekoppelde zuilen en driehoekig fronton. De tweede galerij stopt aan de linker kant van het overkoepelde paviljoen abrupt en lijkt onafgewerkt, wachtend op eventuele uitbreiding. Aan de rechterkant van het overkoepelde paviljoen vormt ze een rechte hoek en loopt verder door naar de derde galerij, parallel met de hoofdgalerij. Deze galerij vertoont stilistisch dezelfde karakteristieken als de tweede en wordt versierd met een Dorische zuilenrij, onderbroken door een portiek. De tweede en derde galerij hebben beide een blinde buitenmuur.

Boven: detail voor een uitbreidingsproject van J.B Janssen uit 1904 ter uitbreiding van de graf galerijen. (Archief Gemeente Molenbeek, map *Cimetière Galeries Funeraires*.)

Links: detail van het uitbreidingsplan van J.B. Janssen uit 1903 met de bouw van een achthoekig paviljoen met koepel. . (Archief Gemeente Molenbeek, map *Cimetière Galeries Funeraires*)

Vanaf 1981 werden door de gemeente restauratieplannen opgesteld voor enkele noodingrepen. Deze werden slechts gedeeltelijk uitgevoerd.

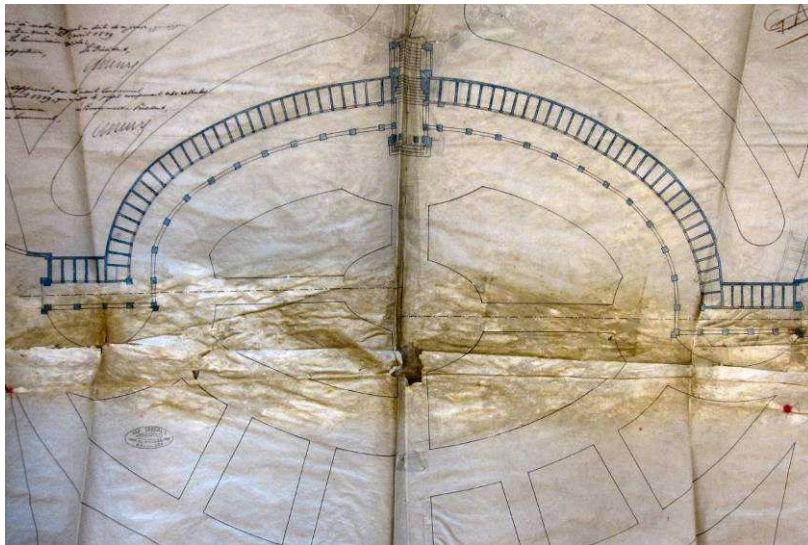
De Molenbeekse graf galerijen vormen een merkwaardig architecturaal geheel. Ze zijn gebouwd in een sobere neoklassieke stijl en bezitten een opvallende eenheid ondanks de verschillende opeenvolgende – meer dan 10 – bouwcampagnes, m.a.w. een moduleerbaar systeem. De coherentie in de bouwstijl werd gevrijwaard omdat de gemeente gedurende de bouwcampagnes als bouwheer optrad. De opmaak, de inrichting en de uitvoering van de galerijen getuigen van veel originaliteit. De architecturale verhoudingen en de sobere stijl verlenen aan het geheel een statig karakter.

De graf galerijen van Molenbeek werden bij besluit van 22.03.2007 in hun totaliteit beschermd als monument vanwege hun historische, artistieke, esthetische en sociale waarde.

DE GRAFGALERIJEN OP DE BEGRAAFPLAATS VAN SINT-JOOST-TEN-NOODE

De nieuwe begraafplaats van Sint-Joost-ten-Node werd in gebruik genomen vanaf 1879. Zij is gelegen op het grondgebied van Schaarbeek en ligt ten zuidwesten van de Leuvensesteenweg, niet ver van het Meiserplein. Gezien het hellend terrein en de hiermee gepaarde moeilijkheden voor het begraven, besliste de gemeenteraad van Sint-Joost-ten Noode in 1888 zijn begraafplaats uit te breiden met graf galerijen. Hiervoor schreef zij een architectuurwedstrijd uit. Het ontwerp van architect Alfred Lecloux voor de bouw van 480 nissen kreeg de voorkeur. De plannen zijn gedateerd op 15 maart 1889 en de aannemer Blaton-Aubert tekende voor de uitvoering van de werken.

Plan getekend Alfred Lecloux en gedateerd 15 maart 1889 (gemeentearchief Sint-Joost-ten-Node).

Detail van het plan voor het centrale toegangspaviljoen met trap naar de hoger gelegen begraafplaats. Architect Alfred Lecloux, 15 maart 1889 (gemeentearchief Sint-Joost-ten-Node).

Het algemeen aanlegplan toont een asymmetrische, ellipsvormige gaanderij met plaats voor 480 nissen welke een ovaalvormig grasperk omsluit. Aan de uiteinden van de ellips worden korte rechte gaanderijen voorzien. Een trap in het centrale paviljoen moest het hoogteverschil van 7 à 8 meter opvangen met de achtergelegen begraafplaats. Deze is georganiseerd rond een centrale as, in de verlenging van dit paviljoen, en leidt naar een rond punt waar het mausoleum van Charles Rogier, een ontwerp van Paul Hankar, staat opgesteld.

In realiteit zien we echter een symmetrische constructie welke plaats biedt aan 540 nissen (verticaal per 6 gestapeld) en welke mooi zijn verdeeld – 270 nissen aan elke kant – bezijden het centraal ingangspaviljoen. Dit paviljoen is in een bescheiden neoclassicistische stijl opgetrokken en wordt bekroond door een fronton. Onder het fronton lezen we

het opschrift “MORS PAX”. Het wordt aan de zij- en achterkant verlicht door een attiek. Van hieruit vertrok oorspronkelijk de trap naar de centrale laan van het hoger gelegen gedeelte van de begraafplaats. Zodoende wordt het in een publicatie uit 1892 beschreven. De bevindingen voor deze publicatie dateren van juni 1891 en volgens de auteur waren de grafgalerijen toen al anderhalf jaar in gebruik.

De grafgalerij is opgetrokken uit baksteen en volledig gecementeerd. De zuilen en andere elementen zoals de geajoueerde attiekbalustrade zijn vervaardigd uit beton. De oudste concessie dateert van 1887 (nr. 97), vervolgens concessie nr. 85 uit 1889.

Tegen de rugzijde van de eerste gaanderij werd een tweede gebouwd. Deze eerste uitbreiding zou van 1906 dateren, doch vinden we concessies terug die ouder zijn; concessie 1067 (1891), concessie 1033 (1898) en concessie 541 (1903). Concessie nr. 544 uit 1907 wordt afgesloten met een marmeren grafplaat van Ernest Salu. Deze tweede fase geeft onderdak aan 576 nissen, eveneens verticaal per 6 gestapeld. Een klein bouwkundig verschil is op te merken op het gebied van de nissen, daar waar de nissen in de eerste gaanderij getoogd waren, zijn ze hier rechthoekig. Ook deze uitbreiding is vervaardigd in dezelfde materialen en in dezelfde stijl en zijn dus naar alle waarschijnlijkheid uitgevoerd door aannemer Blaton-Aubert.

Tegenover deze tweede gaanderij is een derde voorzien, opgetrokken volgens dezelfde principes, zelfde materialen en zelfde neutrale stijl. Deze tweede uitbreiding zou dateren van 1913-1914. Ook hier vinden we een concessie terug die van vroeger dan de veronderstelde bouwdatum dateert; concessie nr. 1174 dateert uit 1906, vervolgens hebben we concessie nr. 1126 uit 1914. Deze grafgalerij voorziet 714 nissen.

Gezien de uitbreidingen, welke gepaard gingen met het systematisch uitgraven van het tallud, is de oorspronkelijk trap in het centraal paviljoen van de eerste grafgalerij verdwenen en geeft hij toegang tot de achtergelegen grafgaanderijen. Hiervoor moet men dan langs de marmeren beeldengroep ‘Misère’ naar een oorspronkelijk model van de beeldhouwer Guillaume Charlier uit 1892. Het werd hier geplaatst ter ere, en vlak na, de inhuldiging van het herdenkingsmonument voor Guillaume Charlier in 1927.

Deze drie opeenvolgende grafgalerijen vertonen, hoewel in drie fasen gebouwd tussen ca. 1889 en 1906, een stijleenheid welke te verklaren valt door het feit dat ze alle drie in relatief korte periode zijn gebouwd door waarschijnlijk dezelfde aannemer, nl. Blaton Aubert. De drie gaanderijen geven samen onderdak aan 1830 nissen.

Links van deze ellipsvormige gaanderijen werd er een tweede geheel van grafgaanderijen gebouwd rond 1930 en dit waarschijnlijk in twee fasen.

De eerste en de grootste fase herbergt niet minder dan 3498 nissen. Waarschijnlijk werd ze in de jaren 1950 uitgebreid met 816 nissen. Ook deze constructie vangt het niveauverschil op vermits gebouwd tegen de zuidwestelijke helling van de begraafplaats. Het overdekte gangencomplex is volledig vervaardigd uit gewapend beton en is stilistisch gezien sterk verwant aan de oude gaanderijen. Ze is toegankelijk via een portiek of via een overdekte trappartij verder in de begraafplaats langs de half verzonken muur.

DE GRAFGALERIJEN VAN DE BEGRAAFPLAATS VAN SINT-GILLIS

Het eerste kerkhof van Sint-Gillis was gelegen nabij de parochiale Sint-Gilliskerk en werd afgeschaft vanaf 1855. De gemeente had een nieuw driehoekig terrein voorzien gelegen tussen de Wipstraat en de toenmalige *rue au Bois* (huidige G. Combazstraat). Dit terrein was al sinds 1784 bestemd als begraafplaats voor verschillende Brusselse parochies, sinds 1829 werd het vervolledigd met een Joodse sectie. De nieuwe gemeentelijke begraafplaats van Sint-Gillis werd ingehuldigd op 10 mei 1862. Al snel werd de begraafplaats te klein en was de gemeente verplicht uit te kijken naar een nieuw terrein buiten zijn gemeentegrenzen. In 1877 kocht de gemeente een terrein in het gehucht Kalevoet, in de gemeente Ukkel. Dit terrein van 2,31 hectare groot, gelegen langs de Alsebergsesteenweg en dus makkelijk bereikbaar voor de bewoners van Sint-Gillis, werd echter als niet geschikt beschouwd gezien de drassige grond en mogelijk gevaar voor waterschade. Ondanks herhaalde waarschuwingen besloot de gemeente in 1881 op dit terrein toch een begraafplaats aan te leggen. Het voorspelde gebeurde en in 1895 zag de gemeente zich toch verplicht om de begraafplaats in Kalevoet te sluiten. Beslist werd om een hoger gelegen terrein met droge en zanderige grond, aan de andere kant van de Alsebergsesteenweg, aan te kopen. Het is opmerkelijk dat de gemeente snel en vlakbij een nieuwe locatie heeft kunnen vinden en dat het ditmaal een terrein betreft van maar liefst 12,5 hectare, vijf maal groter dan het eerste aangekocht terrein.

De plannen voor de graf galerijen van de begraafplaats van Sint-Gillis werden opgemaakt door toenmalig directeur en architect van de gemeentelijke dienst van openbare werken Edmond QUÉTIN. De plannen werden ter goedkeuring gedateerd op 21 januari 1895. Waarschijnlijk is Edmond Quétin de ontwerper van het algemeen aanlegplan van de begraafplaats en zijn aanhorigheden. Aan de hoofdingang van de begraafplaats herkent men immers de inscriptie "EDMOND QUÉTIN / ARCHITECTE / 1895" op de centrale sokkel, die wordt bekroond door Juliaan Dillens' beeldhouwwerk *La Silence de la Tombe*.

16

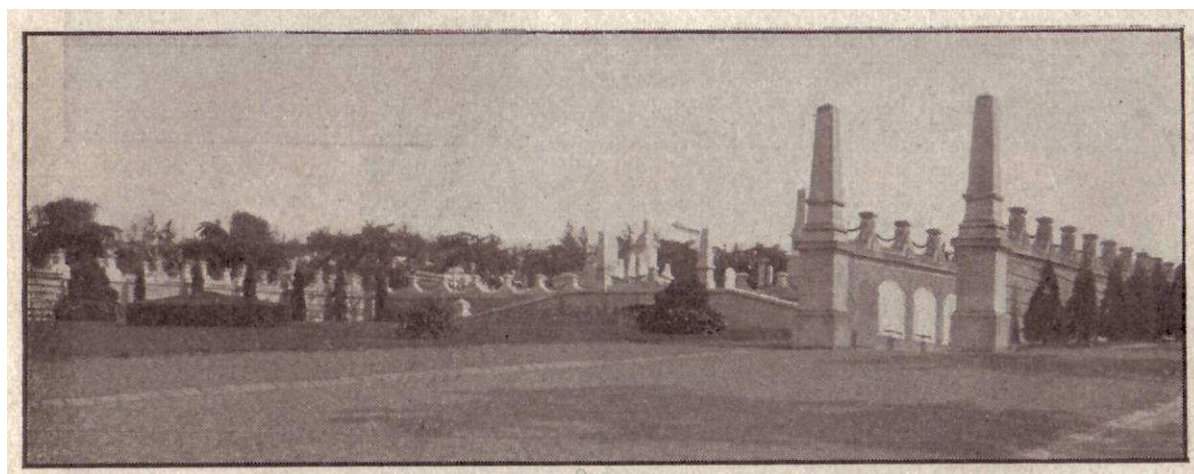

Foto uit F. Bernier, *Monographie de la commune de Saint-Gilles-lez-Bruxelles*, Bruxelles, 1904, p.218. Men herkent de ingang rechts tussen twee obelissen en zuilen gevolgd door een opeenvolging van akroterieën met ketting. Tevens, centraal twee (trap)hellingen die leiden naar het bovengrondse gedeelte van het complex met collectieve grafmonumenten.

Na de lofbetuigingen aan het adres van Emile Bockstael voor het introduceren van deze vorm van begraven in Brussel beschrijft Fernand Bernier in zijn monografie van Sint-Gillis uit 1904 de graf galerijen van Sint-Gillis als volgt:

« Comme à Laeken, les galeries du cimetière de Saint-Gilles sont entièrement souterraines, avec terrasse supérieure destinée à recevoir des monuments de famille ou des monuments collectifs, au-dessus d'une ou plusieurs séries de cinq cases superposées. Les cryptes comportent 540 cellules en total. Elles sont établies au milieu d'une vaste pelouse oblongue, de manière à permettre dans l'avenir le développement des galeries à droite et à gauche. »

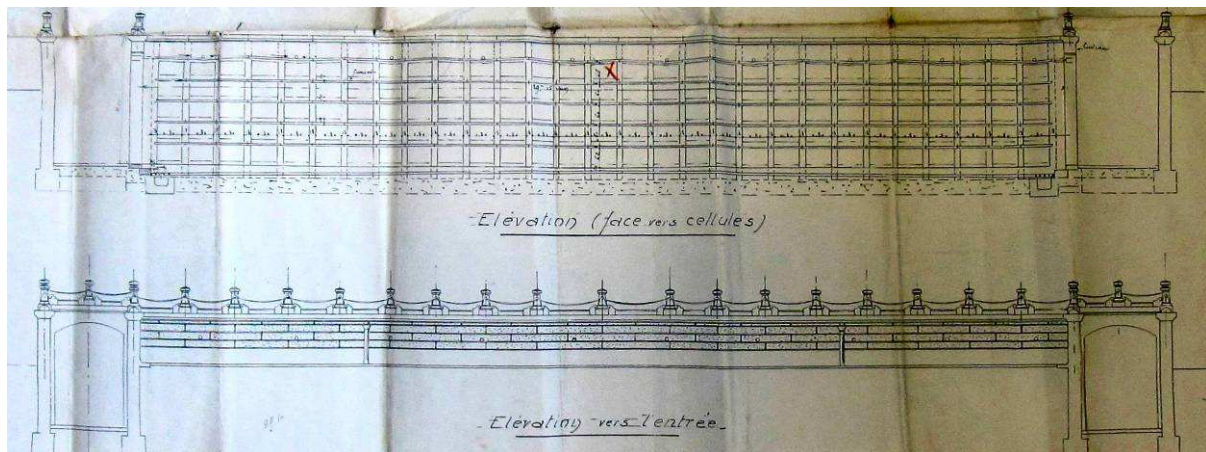
Foto's juli 2012 (Tom Verhofstadt).

De graf galerij is gelegen vlak aan de hoofdingang van de begraafplaats, ten zuidoosten van de rotonde. In de zuidoostelijke as van deze rotonde bevindt zich het monument voor de gesneuvelden van de Grote Oorlogen naar een ontwerp van architect Edmond DESWARTE en beeldhouwwerk van René DE WINNE. Links en rechts van dit monument bevinden zich de twee in- en/of uitgangen naar en van de graf galerijen. Deze toegangen zijn omgeven door telkens twee pilasters oorspronkelijk bekroond door obeliskken. Een licht dalende gang met blinde muurvakken begeleiden de bezoeker in open lucht naar het overdekte gangencomplex.

Het is een vrij eenvoudige constructie met symmetrisch plan; een brede centrale gang welke haaks ligt t.o.v. de ingangen geeft toegang aan drie dwars aangelegde gangen waar telkens 180 nissen zijn voorzien. De graf galerij van Sint-Gillis voorziet in totaal 540 nissen. 10 nissen worden tot vandaag nog altijd als zgn. wacht nissen [*caveaux d'attente*] aangeduid. Deze nissen liggen met vijf op elkaar en negen naast elkaar. Het bouwwerk is volledig in beton vervaardigd. Grote bogen ondersteunen het dak, de ribgewelven worden centraal verlicht door ronde daklichten in geprofileerde omlijsting.

De bovengrondse grafmonumenten zijn allemaal verdwenen, alsook de obeliskken, akroterieën en centrale bovengrondse trap. Laatstgenoemde werd in 1922 vervangen door een uitbreiding met het inrichten van een graf galerij in open lucht voor 176 nissen. Op de plannen herkent men nog de 19^e-eeuwse decoratieve elementen. Uiteindelijk werden er 145 nissen gebouwd (vijf op elkaar i.p.v. 6 zoals uitgetekend op de plannen).

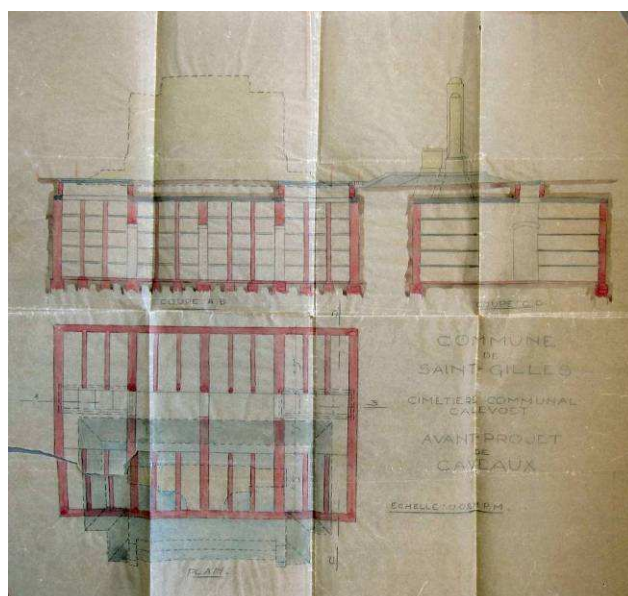

Detail uit het plan van 1922 ter uitbreiding van de graf galerijen. Zichten naar de nissen (bovenaan) en de blinde muur tegen de oude graf galerijen bekroond met akroterieën en ketting (gemeentelijke begraafplaats Sint-Gillis).

De uitbreiding van 1922 is de enige welke is uitgevoerd ter uitbreiding van de oude graf galerijen. De gemeentelijke begraafplaats beschikt nog over een niet gedateerd plan voor de mogelijke bouw van een ondergrondse (militaire) graf galerij onder de beeldengroep van R. De Winne welke plaats bood aan 120 nissen.

Het is onduidelijk wanneer precies de bovengrondse grafmonumenten zijn ontmanteld. Hoogst waarschijnlijk werd dit vanuit veiligheidsredenen gedaan gezien de graf galerijen te leiden hebben onder waterschade. Tegenwoordig is het een gebouw onder plat dak met asfaltbedekking welke niet meer toegankelijk is voor het publiek.

Links: Ontwerp voor een militaire graf galerij (gemeentelijke begraafplaats Sint-Gillis).

Rechts : De uitbreiding van 1922, foto Tom Verhofstadt

DE NOOIT UITGEVOERDE GRAFGALERIJEN OP DE BEGRAAFPLAATS VAN ELSENE

De begraafplaats van Elsene werd in gebruik genomen in 1877 en wordt gekenmerkt – zoals de meeste andere necropolen in het Brusselse Hoofdstedelijke gewest door de inplanting van graftekens in een groene omgeving.

Omdat graf galerijen als een meerwaarde werden gezien, overwoog ook Elsene de mogelijkheden . De plannen die bewaard zijn in de archieven van de gemeente geven aan dat de Brusselse begraafplaats model stond voor wat betreft het groen. Voor de galerijen werd gekeken naar het voorbeeld van Sint-Joost-ten-Node.

Ontwerp G. Van Wassenhove , 1900 (Archief gemeente Elsene)

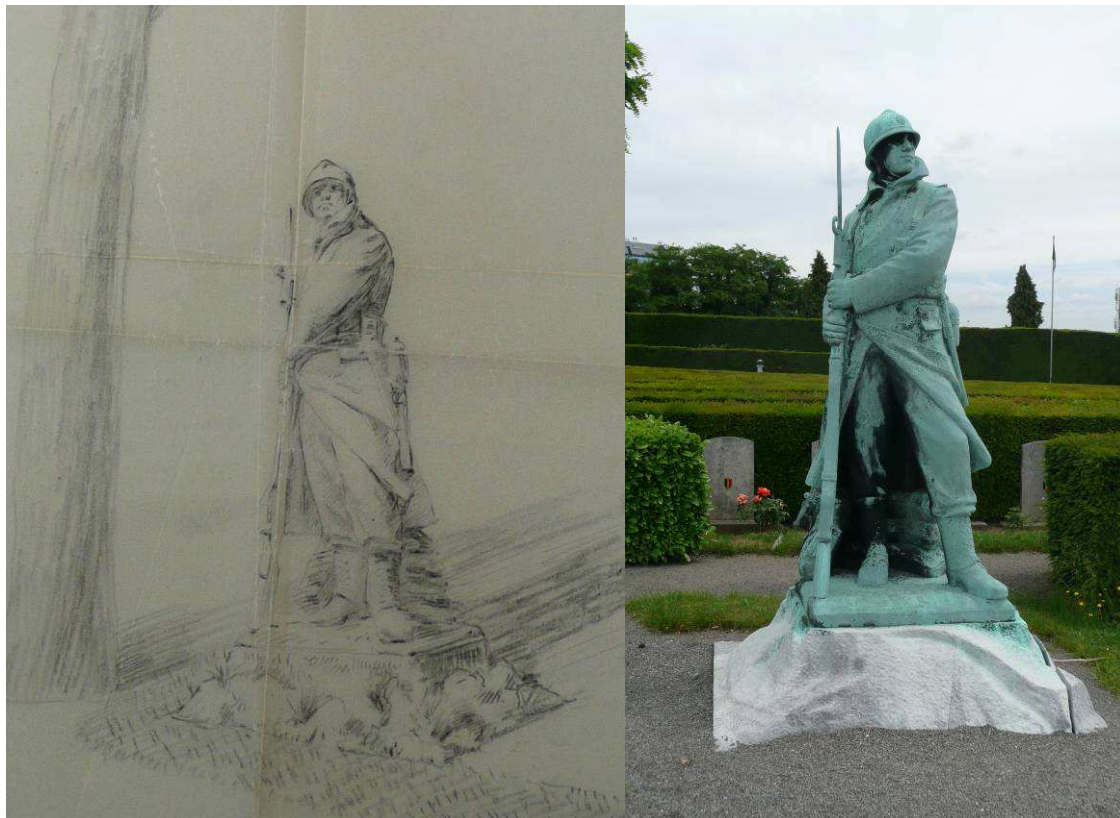
Een eerste ontwerp dat bewaard bleef is van de hand van architect Gustave Van Wassenhove en dateert van 1900. Zijn indrukwekkende voorstel staat in de *administratieve* documenten beschreven als : “*Projet très simple de style dorique*”. De ronde dodentempel wordt bekroond met een koepel; de vormgeving verwijst naar het Romeinse Panthéon en naar het renaissance ‘Tempietto’ van Bramante. De tempel bevat een centraal auditorium waar een laatste eerbetoon aan de overledene kan worden gebracht , de kist kon in het centrum geplaatst worden. Ook de funeraire afscheidsrede kon hier worden voorgedragen. De grafcellen zijn aangebracht in de galerij rondom de tempel. Er is ook een toegang tot een ondergrondse crypte. De inplanting van de tempel en galerij werd voorzien op een door de gemeente aangekocht terrein van 4ha naast de spoorweg.

Het ontwerp werd goedgekeurd in juli 1914, vlak voor het uitbreken van de eerste wereldoorlog op 4 augustus. Door deze ingrijpende wending werd het ontwerp onderwerp van discussie en evolueerde het project naar een herdenkingsmonument ter ere van de gesneuvelde soldaten met crypte en nieuwe ingang tot de begraafplaats.

Na de oorlog, in 1919 debatteert de gemeenteraad opnieuw over de graf galerij maar deze keer in de vorm van een herdenkingmonument voor de gesneuvelde geallieerde soldaten. In 1920 lanceert de gemeente een wedstrijd. In de opdracht is er sprake van een herdenkingsmonument, een ingang en een gevel. De inplanting is voorzien langs de muur aan de zijde van de spoorweg.

Een ministerieel besluit van februari 1992 en het niet toekennen van de verhoopte subsidie maakt dat de gemeente afzag van het project. De geallieerden weigerden dat de lichamen van de gesneuvelde soldaten nog zouden worden opgegraven en bijgevolg zag ook de overheid af van haar steun aan dit project.

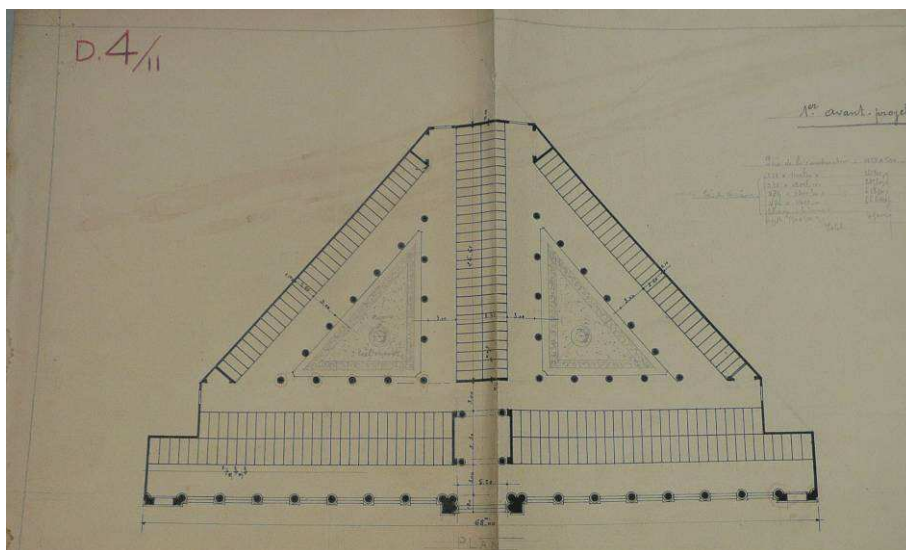

Links : Ontwerp van beeldhouwer Ch. Samuel voor één van de soldaten
(archief gemeente Elsene) Rechts : foto Bénédicte Verschaeren

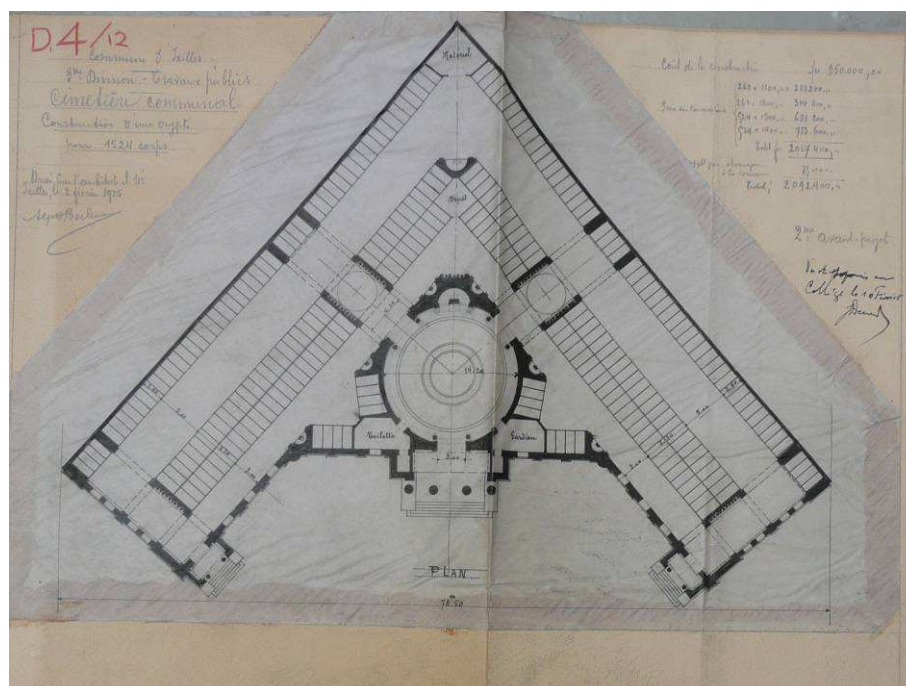
De gemeente Elsene oriënteerde haar plannen in een andere richting. Een eenvoudige bovengrondse galerij zonder crypte zou worden ingeplant op een ereperk. De plannen van Alphonse Boelens, architect van de gemeente, zouden uitgevoerd worden in eigen beheer door de technische dienst. Het uiteindelijke project wordt herleid tot een sculptuur en florale decoratie op het ereperk van de geallieerde soldaten. In oktober 1922 kende de gemeenteraad de opdracht toe aan vier verschillende beeldhouwers; Charles Samuel, Isidore De Rudder, Jules Herbays en Marcel

Rau. Zij realiseren vier soldatenbeelden die waken over de 425 gesneuvelde geallieerde soldaten. De inhuldiging had plaats in juli 1923.

In 1925 duikt de idee tot oprichting van een grafgalerij nogmaals op. Alphonse Boelens maakt maar liefst twee nieuwe ontwerpen, gedateerd 5 februari. Het eerste ontwerp voorziet een crypte voor 1428 lichamen. Het driehoekig grondplan maakt optimaal gebruik van het beschikbare terrein. De gevels zijn opgevat als een open colonnade met grafcellen op twee niveaus. De ingang mondt uit op een galerij op de middenas van de driehoek en zo ontstaan twee driehoekige binnentuinen onder open hemel. In het tweede ontwerp herneemt Boelens het driehoekig grondplan maar schuift hij een ronde zaal die als ceremonieruimte kon worden gebruikt in de punt. In dit ontwerp is plaats voorzien voor 1572 lichamen. De ronde zaal roept de herinnering op aan het allereerste ontwerp van architect Van Wassenhove.

21

Ontwerpen van Boelens (archief gemeente Elsene)

BIBLIOGRAFIE

Archief van de Stad Brussel, Archief van Erediensten, Begrafenissen en Lijkenvervoer, 1498.

Archief van de Stad Brussel, Archief van Erediensten, Begrafenissen en Lijkenvervoer, 1499.

Archief van de Stad Brussel, Archief van Erediensten, Begrafenissen en Lijkenvervoer, 1500.

Archief van de Stad Brussel, Archief van Erediensten, Begrafenissen en Lijkenvervoer, 1501.

Archief van de Stad Brussel, Archief van Erediensten, Begrafenissen en Lijkenvervoer, 1502.

Archief van de Stad Brussel, NPP – G2.

Archief van de Stad Brussel, PP 2547

Archief Gemeente Molenbeek, niet geklasseerde map *Cimetière Galeries Funeraires*.

Archief Gemeente Sint-Joost-ten-Noode, niet geklasseerde map *Cimetière F6*.

Begraafplaats Sint-Gillis, niet geklasseerde plannen.

BELVAL, TH., *Contribution à l'étude des sépultures au point de vue hygiénique. Caveaux & Galeries Funéraires*, Bruges, 1892.

BERNIER, F., *Monographie de la commune de Saint-Gilles-lez-Bruxelles. Avec un avant-propos de Maurice Van Meenen, bourgmestre*, Bruxelles, 1904.

Bulletin Communal de la Ville de Bruxelles. 29 juin 1924, pp. 1065-1070.

CANDAU, L., *75 jaar geleden overleed Emile Bockstael*, in: LACA Tijdingen, jg. 6, nr. 3, maart 1995, p. 17.

CELIS, M., *Kerkhoven en Begraafplaatsen*, : Brussel, Stad van kunst en geschiedenis, nr. 38, Brussel, 2004.

Congrès International d'hygiène et de démographie, Bruxelles, 2-8 septembre. Guide de l'hygiéniste en Belgique, Brussel, 1903.

CULLUS Ph., *Laken: geannexeerde gemeente, vergeten gemeente?*, in: Tijdschrift van het Gemeentekrediet, jg. 39, nr. 153, juli 1985, pp. 23-44.

HEREMANS, S., *De funeraire galerijen op de begraafplaats van Molenbeek. Bouwhistorisch onderzoek*, Halle, 2005 (niet uitgegeven bouwhistorisch onderzoek i.o.v. Origin Architecture & Engineering bvba naar aanleiding van de restauratie van de bedaking).

LINDEMANS, L., *De herkomst van Emile Bockstael*, in: LACA Tijdingen, jg. 3, nr. 2, december 1991, pp. 3-4.

Souvenir. Emile Eloi Bockstael, bourgmestre de Laeken, Bruxelles, 1920.

VAN DER ELST, W., *Het ontslag als burgemeester van Jules Van Volxem en de aantrede van Emile Bockstael in 1877*, in: LACA Tijdingen, jg. 18, nr. 2, december-januari-februari 2007, pp. 22-23.

VANDERVELDE C., *Les Champs de repos de la Région bruxelloise*, Brussel, 1997.

DANKBETUIGINGEN

De vzw Epitaaf betuigt zijn bijzondere dank aan:

Origin Architecture & Engeneering bvba,

Barbara Pecheur en Julie Scandolo in het bijzonder, voor het ter beschikking stellen van het nodige documentatiemateriaal (voorstudies, plannen, fotografische reproducties, enz.) met betrekking tot de graf galerijen van Laken en Sint-Jans-Molenbeek.

Archief van de Stad Brussel,

Thérèse Symons en Daniëlle Hoslet, in het bijzonder voor het uitlenen van de plannen en tekeningen betreffende de graf galerijen van Laken en het grafmonument van Emile Bockstael.

De heer Vandermoten Cédric,

dienstdoend conservator van de begraafplaats van Sint-Gillis voor het ter beschikking stellen van de plannen van de graf galerij van Sint-Gillis.

De heer Robin de Salle,

archivaris van de gemeente Sint-Joost-ten-Noode voor het ter beschikking stellen van de plannen van de graf galerij van Sint-Joost-ten-Noode.

De Vlaamse Gemeenschapscommissie

De Directie Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

In het bijzonder Brigitte Vander Bruggen en Paula Dumont.

Sadocolor-Mounting

L'Atelier

COLOFON

EPITAAF VZW

Pierre Brewee

Marcel Celis

Lode De Clercq

Paul De Prins

Barbara Daveloose

Anne-Mie Haverman

Tim Jansens

Joris Snaet

Linda Van Santvoort,

Tom Verhofstadt,

Bénédicte Verschaeren.